

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
факультет корекційної та соціальної педагогіки і психології
кафедра логопедії та спеціальних методик

Дипломна робота
магістра

з теми: «ФОРМУВАННЯ ОБРАЗНОЇ ПАМ'ЯТІ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО
ВІКУ З ЗАГАЛЬНИМ НЕДОРОЗВИНЕННЯМ МОВЛЕННЯ»

Виконала студентка 2 курсу, групи KorLb1–M18z
спеціальності 016 Спеціальна освіта
"Логопедія. Спеціальна психологія"
Шутак Алла Іванівна

Керівник:
Бєлова О.Б., кандидат педагогічних наук,
старший викладач кафедри логопедії та
спеціальних методик

Рецензент:
.., кандидат психологічних наук, доцент кафедри
психолого-медико-педагогічних основ
корекційної роботи

м. Кам'янець-Подільський – 2019р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ПОГЛЯДИ ЩОДО РОЗВИТКУ ПАМ'ЯТІ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ	6
1.1 Науково-теоретичне визначення «пам'яті» – як психічного процесу.	6
1.2 Закономірності розвитку видів пам'яті у дітей дошкільного віку з типовим психофізичним розвитком	15
1.3 Особливості розвитку видів пам'яті у дітей дошкільного віку з загальним недорозвиненням мовлення	25
РОЗДІЛ 2. ВИВЧЕННЯ ОБРАЗНОЇ ПАМ'ЯТІ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ.....	30
2.1 Методики дослідження образної пам'яті у дітей дошкільного віку ...	30
2.2 Аналіз матеріалів дослідження.....	39
РОЗДІЛ 3. ФОРМУВАННЯ ОБРАЗНОЇ ПАМ'ЯТІ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ.....	47
3.1 Психолого-педагогічні умови навчально-корекційної роботи	47
3.2 Методика формування образної пам'яті у дошкільників з ЗНМ	51
3.3 Результати формувального експерименту.....	65
ВИСНОВКИ.....	77
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	81
ДОДАТКИ.....	87

ВСТУП

Актуальність теми. Проблема розвитку образної пам'яті у дітей дошкільного віку посідає особливе місце в системі пізнавальних процесів, об'єднуючи сприйняття, уяву та мислення в єдину систему, спрямовану на пізнання навколишньої дійсності. Як показали дослідження вчених В.Штерн, Е. Мейлан, Ф. Фребеля, П. Блонського, О. Леонтьєва, З. Істоміної, О. Запорожця, та інших пам'ять лежить в основі навчання і виховання, набуття знань особистого досвіду, формування навичок. Повною мірою це стосується навчання й виховання дітей з порушеннями мовлення (Н. Гаврилова, С. Конопляста, Т. Сак, Н. Пахомова, В. Тарасун, М. Шеремет та ін.). Недорозвиток образної пам'яті викликає труднощі у дошкільників при опануванні ними знань, умінь та навичок на навчальних заняттях.

Проблему пам'яті розкривали у різних галузях науки психології (П. Блонський, В. Зінченко, О. Леонтьєв та ін.), педагогіці (С. Бочарова, Л. Вигоцький, А. Смирнов та ін.), медицині (О. Лурія, І. Павлов, І. Сеченов, О. Хомська та ін.) у дітей з типовим психофізичним розвитком (Г. Абрамова, Д. Ельконін, Г. Костюк, Г. Люблінська, В. Мухіна, Л. Терлецька та ін.) та ін.) у спеціальній педагогіці та психології в межах вивчення психічних процесів у дітей з порушеннями мовлення (Л. Андрусишина, О. Бєлова, Н. Гаврилова, С. Конопляста, Т. Сак, В. Тарасун, М. Шеремет та ін.).

Окреслені проблеми обумовлюють актуальність здійснення дослідження на тему **«Формування образної пам'яті у дітей дошкільного віку з загальним недорозвиненням мовлення».**

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати, та експериментально дослідити образну пам'ять у дітей дошкільного віку з загальним недорозвиненням мовлення (ІІІ рівня).

Відповідно до мети визначено **завдання дослідження:**

1. Здійснити аналіз наукових джерел з зазначеної проблеми, та визначити особливості розвитку образної пам'яті у дітей дошкільного віку з загальним недорозвиненням мовлення.

2. Визначити методи діагностики та експериментально дослідити особливості розвитку образну пам'ять у дітей дошкільного віку з загальним недорозвиненням мовлення (III рівня).

3. Визначити методи формування образної пам'яті у дітей дошкільного віку з загальним недорозвиненням мовлення (III рівня). Експериментально перевірити ефективність проведеної навчально-корекційної роботи.

Об'єкт дослідження – процес формування образної пам'яті у дітей дошкільного віку з загальним недорозвиненням мовлення (III рівня).

Предмет дослідження – особливості образної пам'яті у дітей дошкільного віку з загальним недорозвиненням мовлення (III рівня).

Методи дослідження: – *теоретичні:* вивчення та порівняльний аналіз вітчизняних та зарубіжних джерел з проблеми дослідження для визначення теоретичних засад і основних підходів щодо розуміння сутності пам'яті, її діагностики та корекції;

– *емпіричні:* дослідження образної пам'яті у дітей дошкільного віку: методика «Відтвори пари образів», методика «Відтворення сюжетної картинки»; констатувальний та формувальний експеримент;

– *методи математичної статистики:* кількісний та якісний аналіз одержаних під час експерименту емпіричних даних; χ^2 критерій Пірсона.

Теоретичне значення. Розширено поняття «пам'яті», охарактеризовано її розвиток у дітей дошкільного віку з типовим психофізичним розвитком та з загальним недорозвиненням мовлення, подано порівняльний аналіз розвитку образної пам'яті у дошкільників з типовим розвитком та загальним недорозвиненням мовлення (III рівня).

Практичне значення результатів дослідження – полягає в апробації психологічного інструментарію діагностики особливостей розвитку образної пам'яті у дітей дошкільного віку. Описана навчально-корекційна методика

може бути використана у роботі логопеда, психолога, вихователя логопедичної групи та груп з інклюзивної форми навчання.

Наукові результати дослідження були здійснені на базі Мурованокуриловецького дошкільного навчального заклад № 1 «Дзвіночок», селище міського типу Муровані Курилівці, Мурованокуриловецького району, Вінницької області.

Апробація матеріалів дослідження була висвітлена у наукових публікаціях: «Теоретичний аналіз досліджень процесу пам'яті у дітей з порушеннями мовлення».

Структура наукової роботи. Наукова робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (86 найменувань), додатків (9 сторінок). У роботі вміщено 14 таблиць, 8 графіків. Загальний обсяг наукової роботи – 92 сторінка, з них 77 сторінок – основного тексту.

ВИСНОВКИ

Узагальнення результатів проведеного теоретичного та експериментального дослідження дали змогу сформулювати наступні висновки:

1. Аналіз та узагальнення спеціальної літератури доводить, що механізми пам'яті вивчалися з різних наукових позицій, розглядались у класичних та сучасних теоріях, на основі досліджень виявлені функції, види, особливості протікання процесу запам'ятовування та індивідуальні мнестичні якості особистості. Визначено класифікацію видів пам'яті, яка поділяється за відповідними признаками: за провідним аналізатором (слухова, зорова, нюхова, смакова, дотикова); за предметом діяльності (емоційна, словесно-логічна, рухова, образна); за формою психічної активності (мимовільна, довільна); за тривалістю перебігу процесу (короткочасна, довготривала, оперативна); основні критерії видової класифікації пам'яті: міра вольової регуляції, об'єкт запам'ятовування, тривалість збереження; індивідуальні особливості (точність, швидкість, відтворення, міцність).

2. Визначено, що у дітей дошкільного віку у пам'ять перебуває на стадії розвитку, при цьому її види зазнають суттєвих змін. Домінуючою є мимовільна пам'ять; поміж видів пам'яті найпершою залишається образна; інтенсивно розвиваються рухова та словесно-логічна пам'ять. Довільна та механічна види пам'яті стають провідними у навчальній діяльності, а при підвищенні рівня складності навчального матеріалу діти починають застосовувати смислове запам'ятовування. Мимовільне запам'ятовування не зазнає послаблення, а стає одним із факторів збільшення досвіду дітей та сприяє підвищенню продуктивності навчальної діяльності

Доведено, що у дітей з загальним недорозвиненням мовлення рівень слухомовленнєвої пам'яті пов'язаний із мовленням: чим більший

недорозвиток мовлення, тим нижчий рівень пам'яті; встановлено, що у переважної більшості у дітей з загальним недорозвиненням мовлення зорова пам'ять не відрізняється від розвитку дітей з типовим психофізичним розвитком.

Розкрито, що існують порушення у процесі запам'ятовування й відтворення вербальної інформації. Пам'ять у дітей з загальним недорозвиненням мовлення має труднощі у правильному відтворенні слів низький обсяг запам'ятовування, труднощі при переказі розповідей, оповідань або текстів.

3. Визначено методики, для вивчення образної пам'яті у дошкільників як з загальним недорозвиненням мовлення (ІІІ рівня) так і у дітей з типовим мовленням. Для дослідження даного типу пам'яті було модернізовано дві методики: «Відтворення пари образів» (С. Бутаріна) та «Відтворення сюжетної картинки».

Доведено, що дітям з загальним недорозвиненням мовлення (ІІІ рівня) більш притаманний низький рівень образної пам'яті, ніж їх одноліткам з типовим психофізичним розвитком. У дошкільників з загальним недорозвиненням мовлення у процесі вивченні образної короткочасної і довготривалої пам'яті ми визначили помилки: привнесення власних образів, заміни образів та елементів сюжету. У процесі згадування образів у сюжетної картинці дошкільники з ЗНМ робили помилки такого типу: повторення тих же самих образів, додавання зайвих. Характерні були заміни в сюжеті головних героїв, власні придумування героїв. У дітей з без мовленнєвих порушень такі помилки не характерні.

При вивченні образної довготривалої пам'яті було відзначені труднощі у пригадуванні сюжетної картинки дошкільниками з ЗНМ (ІІІ рівня). Вони відтворювали основний зміст сюжету, але деталі згадати їм було важко. Такі помилки свідчать про недостатню стійкість довготривалої пам'яті. У дітей з типовим психофізичним розвитком такі помилки не спостерігалися.

4. Виділено певні психолого-педагогічні умови формування образної пам'яті у дітей з порушеннями мовлення: активна й змістовна діяльність дітей з матеріалом; інтерес до занять; ігрова форма навчання.

Експериментальне дослідження показало, що навчально-корекційна робота змогла вплинути на рівень розвитку образної короткочасної та довготривалої пам'яті у середньому у 69% дітей дошкільного віку з загальним недорозвиненням мовлення (III рівня); виявлено, що були дошкільники (8%), що мали низький рівень, це саме ті діти які не могли по тій чи іншій причині відвідати заняття.

Показники рівня образної короткочасної пам'яті у дітей дошкільного віку з загальним недорозвиненням мовлення (III рівня) після використання методики «Відтвори пари образів» показали, що низький зменшився на 21% (було 31 стало 10%), середній (було 61% стало 69%) зменшився на 8%, а збільшився високий (було 8%, стало 21%) на 6,7%.

Перевірка образної довготривалої пам'яті, показувала, що у дітей дошкільного віку значно зменшився низький рівень на 20%, середній не змінився, а високий збільшився на 15%.

Результати дослідження рівня образної короткочасної пам'яті у дошкільників з загальним недорозвиненням мовлення (III рівня) після використання методики «Відтвори сюжетну картинку» доводили, що низький зменшився на 20%, середній також був у них не змінний, а високий збільшився на 20%. Результати образної довготривалої пам'яті, доводили, що низький зменшився на 10%, середній зменшився, а високий збільшився на 15%.

Встановлено, діти дошкільного віку з загальним недорозвиненням мовлення (III рівня), що мали низький рівень пам'яті не були присутні на формувальному експерименті, тому про можливий їх розвиток у нашій роботі ми стверджувати не можемо. На нашу думку, роботу з формування образної пам'яті у дітей з загальним недорозвиненням мовлення (III рівня) потрібно залучаючи різних фахівців. Така співспівпраця допоможе дитині з

загальним недорозвиненням мовлення (ІІІ рівня) одаптуватися у на інших навчальних заняттях, що проводяться у дошкільному закладі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адам Д. Восприятие, сознание, память. Размышления биолога: Методологические вопросы психологии. Москва: МГУ. 152с.
2. Аткинсон Р. Человеческая память и процесс обучения. Москва, 1980. 68с.
3. Барташнікова І., Барташніков О. Розвиток наочно-образного та логічного мислення дітей. Тернопіль, 1998. 79с.
4. Барташнікова І., Барташніков О. Розвиток сенсорних здібностей і пам'яті. Тернопіль, 1998. 70с.
5. Барташнікова І., Барташніков О. Розвиток уваги та навиків навчальної діяльності. Тернопіль, 1998. 46с.
6. Белова-Давид Р.А. Клинические особенности детей до школьного возраста с недоразвитием речи. *Нарушение речи у дошкольников.* Москва, 1992. С.82-129.
7. Бериташвили И. Пам'ять позвоночных животных, её характеристика и происхождение. Москва, 1974. С. 146-18
8. Белова О. Б. Особливості розвитку уваги та пам'яті у дітей молодшого шкільного віку з нормальним та порушеним мовленням. *Проблеми суч. псих:* Зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Кам'янець-Подільський. 2011. – Вип. 11 С.82 – 84.
9. Блонский П. П. Память и мышление: научное издание. Санкт-Петербург, 2001. 287 с.
10. Варій М. Й. Загальна психологія: навч. посіб. 2-ге вид. Київ, 2007. 968 с.
11. Винославська О.В., Бреусенко-Кузнецов О.А., Зливков В.Л., Апішева А.Ш., Васильєва О.С. Психологія: навч. пос. Київ, 2005. 351с.

- 12.Власенко И. Т. Особенности словесного мышления взрослых и детей с нарушениями речи. Москва, 1990. 184 с.
- 13.Волков Б.С., Волкова Н. В. Детская психология: Логические схемы. Москва, 2002. 256с.
- 14.Выготский Л. С. Педагогическая психология. Москва, 1997. 536с.
- 15.Гаврилова Н. С. Психологічна характеристика дітей з загальним недорозвитком мовлення з порушенням пізнавальної сфери кінетичного типу. *Зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Сер. соціально-педагогічна*, 2008. Вип. Х. С. 45–47
- 16.Гаврилова Н. С. Психологічна характеристика дітей з загальним недорозвитком мовлення з порушенням пізнавальної сфери кінетичного типу. *зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Сер. соціально-педагогічна. Кам'янець-Подільський*, 2008. Вип. Х. С. 35–38.
- 17.Гаврилова Н.С. Порушення фонетичного боку мовлення у дітей: монографія. Кам'янець-Подільський, 2011. 200 с.
- 18.Галанов А.С. Психическое и физическое развитие ребенка от 3 до 5 лет: *Пособие для работников дошкольных образовательных учреждений и родителей*. 3-е изд. Москва, 2006. 96 с.
- 19.Гуменна, Г.С. Розвиток мнестичних процесів у дітей, які страждають моторної алалією. *Мовні розлади у дітей та методи їх усунення: в сб. науч. тр.* Москва, 1978. С. 67–72.
- 20.Давидова О. Вплив психофізичних відхилень на стан мовленнєвого розвитку дитини. *Дефектологія*. 2007. №11. С. 49–51.
- 21.Даниленкова, О.Р. Розвиток навмисного запам'ятовування у дітей з нерізно вираженим загальним недорозвиненням мовлення. *Дефектологія*. 2000. № 6. С. 50 –64.
- 22.Дуткевич Т. В. Дитяча психологія: навч. посіб. Київ, 2007. 392 с.

- 23.Дубравська Д.М. Основи психології: навч. посібник. Львів: Світ, 2001. 280 с.
- 24.Елькін Д.Г. Психологія і педагогіка пам'яті: навч. посіб. Москва, 1981.
- 25.Єніна Л. Гімнастика розуму. *Палітра педагога*. 2002. №4. С.24–25
- 26.Жукова Н.С., Мاستюкова Е.М., Филичева Т.Б. Преодоление общего недоразвития речи у дошкольников. Москва, 1990. 251 с.
- 27.Заика Е. В. Исследование продуктивных функций памяти в восприятии *Вестник Харьковского университета. Психология деятельности и познавательных процессов*. № 253. Харьков, 1984. С. 32–38.
- 28.Заїка, Є.В. Про організацію ігрових занять для розвитку мислення, уяви і пам'яті школярів. *Питання психології*. 1995. № 1. С. 23 –27.
- 29.Зинченко П.И. Непроизвольное запоминание. Москва, 1981. 186с.
- 30.Истомина З. М. Развитие произвольной памяти у детей в дошкольном возрасте. *Вопросы психологии ребенка дошкольного возраста*. Москва. 1948. С. 75–90.
- 31.Капунова, Т.М. Психологічний аналіз смислових зв'язків при запам'ятовуванні у дітей дошкільного віку: автореф. Москва, 1986. 24с.
- 32.Клацки Р. Память человека: структура и процессы. Москва, 1978.
- 33.Конопляста С. Ю., Сак Т. В. Логопсихологія: навч. посіб. Київ, 2010. 293 с.
- 34.Корниенко Н. А. Возрастная и педагогическая психология». Москва, 1955. 280 с.
- 35.Коробко С. Особливості розвитку пам'яті учнів. Початкова школа. 1999. №2. С.12-15.
- 36.Коробко С.Л., Коробко О.І. Робота психолога з молодшими школярами: методичний посібник. 2-е вид. Київ. 2008. 137с.
37. Кочерга О. Психофізіологія дітей 4-5 років. Київ, 2007. 186с.
- 38.Котова А. Как сохранить и улучшить память. Практические рекомендации и упражнения. Москва, 2000. 320с.
- 39.Костюк Г. С. Вікова психологія. Київ: «Радянська школа», 1976. 271 с.

40. Крылова А.А. Психология. Москва, 2000. 210с.
41. Кулагіна І. Ю. Возрастная психология (Развитие ребенка от рождения до 17 лет): Учебное пособие. 5-е изд. Москва: УРАО, 1999. 176 с.
42. Леонтьєв, О.М. Розвиток вищих форм запам'ятовування. *Хрестоматія по загальній психології: психологія пам'яті*. Москва. 1979. С. 166-182.
43. Лурия А.Р. Маленькая книжка о большой памяти. Ммосква, 1968.
44. Лурия А.Р. Роль речи в регуляции нормального и аномального поведения. *Проблемы высшей нервной деятельности нормального и аномального ребёнка*: Т.2. Москва, 1958. С.5–42.
45. Люблінська Г.О. Дитяча психологія: навч. посіб. Київ, 1974. 210с.
46. М'ясоїд П. А. Загальна психологія: навч. посіб. 3-тє вид., Київ, 2004. 487 с.
47. Максименко С.Д. Загальна психологія. Вінниця, 2014, 704 с.
48. Максименко С., Максименко К., Главник О. Готовність дитини до навчання. Київ, 2003. 112 с.
49. Макарова, І. В. Психология : конспект лекцій. 2–е изд., доп. Москва, 2010. 237 с.
50. Мастюкова, О.М Про розладах пам'яті у дітей з недорозвиненням мовлення. *дефектологія*. 1972. № 5. С. 12-18.
51. Мацко Л.А., Прищак М.Д Основи психології та педагогіки: Навч.посібник. Вінниця, 2009. 158с.
52. Нуркова В.В. Березанская Н.Б. Психология: Учебник. Москва: Высшее образование, 2004. 484 с.
53. Павелків Р. В., Цигипало О. П. Дитяча психологія: навч. посіб. Київ, 2008. 288 с.
54. Павелків Р.В. Загальна психологія: Підручник. Київ: Кондор, 2009. 576 с.
55. Палій А. А. Методи діагностики психічного розвитку дітей : навчальний посібник. Івано-Франківськ, 2013. 430 с.

- 56.Панько Е.А. Психическое развитие детей в норме и патологии: психологическая диагностика, профилактика и коррекция. Я.Л. Коломинский, Е.А. Панько, С.А. Игумнов. Санкт-Петербург, 2004. 480 с.
- 57.Пахомова Н. Г. Нейропсихолінгвістика: навч. посіб. для студ. спец. 7.01010501, 8.01010501 – «Корекційна освіта». Полтава, 2013. 268 с.
- 58.Поліщук С. В. Мовні порушення. Причини їх виникнення: вісн. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. І. Огієнка. Корекц. педагогіка і психологія. Кам'янець-Подільський, 2011. Вип. 3. С. 148–154.
- 59.Поліщук В. М. Вікова і педагогічна психологія: навч. посібник. Суми: Університетська книга; 2010. 352 с.
- 60.Потапова Т. Ігри-криптограми. Палітра педагога.Київ. 2002. №3. С.20-21
- 61.Психодіагностика. упоряд: Л. Терлецька, О. Главник. Київ, 2002. 112с.
- 62.Покровский В.М., Коротько Г.Ф. Физиология человека. Москва: Медицинская книга, Н. Новгород: НГМА, 2003. 528 с.
- 63.Репкин В.В., Ячина А.С. Произвольное запоминание, как необходимое условие самостоятельного усвоения учебного материала. Харьков, 1985. 98с.
64. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. Москва, 1946. 196с.
- 65.Семенова К. А. Клиника и реабилитационная терапия детских церебральных параличей. Москва. 1972. 280с.
- 66.Сергеєнкова О. П., Столярчук О. А., Коханова О. П., Пасєка О. В. Загальна психологія: навч. посіб. Київ, 2012. 296 с.
- 67.Середіна Н., Шкурєнко Д. Основы медееинской психологи: общая, клиническая, патопсихологія. *серия «Учебники, учебные пособия.* Ростов в/Д:»Феникс», 2003. 50с.
- 68.Скрипченко О. В., Долинська Л. В., З. В. Огороднійчук. Загальна психологія : підручник. Київ, 2005. 464 с.

- 69.Скрипченко О. В. Вікова та педагогічна психологія: навч посіб. 4-те вид. Київ, 2014. 112 с.
- 70.Смирнова А.А. Вікові та індивідуальні відмінності пам'яті. Москва, 1967. 302 с.
- 71.Смирнов В.М. Нейрофизиология и высшая нервная деятельность детей и подростков. Учебное пособие. Москва: Академия, 2000. 400 с.
- 72.Тарасун В. В. Логодидактика: навчальний посібник. Київ, 2004. 348 с.
- 73.Тарасун В. В., Гаврилова Н.С. Особливості навчання математики молодших школярів з порушеннями мовленнєвого розвитку: навч. пос. Кам'янець-Подільський, 2007. 268 с
- 74.Терлецька Л.Г. Психодіагностика розвитку від року до десяти. Тернопіль, 2008. 192 с.
- 75.Трофімов Ю. Л., Рибалка В. В., Гончарук П. А. Психологія: підручник 5-те вид., стереотип. – Київ, 2005. 560с.
- 76.Трошин О. В., Жулина Е. В. Логопсихология: учеб. Пособие. Москва, 2005. 256 с.
- 77.Токарева Н. М., Шамне А. В. Вікова та педагогічна психологія: навч. посібник. Київ, 2017. 548 с.
- 78.Урунтаева Г.А. Дошкільна психологія: Учеб. посібник для уч-ся СПУЗ. Москва, 1996. 336 с.
- 79.Фігерето, Е.Л. Психолого-педагогічна характеристика дошкільників із загальним недорозвиненням мовлення: автореф. дис. канд. пед. наук: Київ, 1989. 17 с.
- 80.Філімонов В. І. Фізіологія людини: підручник 3–те вид., випр. Київ, 2015. – 488 с.
- 81.Хомская Е. Д. Нейропсихология. 4-е изд. Санкт-Петербург, 2005. 496с.
- 82.Цветкова Л.С. Мозг и интеллект: Нарушение и восстановление интеллектуальной деятельности. Москва, 1995.304 с.
- 83.Чистоградова И.А. Особенности психического развития детей с врожденной челюстно-лицевой патологией. Мат. научно-практ.

семинара «Врожденная и наследственная патология головы, лица и шеи у детей: актуальные вопросы комплексного лечения», Москва. 2002. С. 287–288.

84. Урунтаева Г.А. Дошкільна психологія: Учеб. посібник для уч-ся СПУЗ. Москва, 1996. 336 с.
85. Явоненко М. Розвиток уяви та літературних здібностей молодших школярів. Початкова школа. Київ. 2003. №3. С.16–17.
86. Яценко Т.В. Діагностика психічного розвитку дітей дошкільного віку: методичний посібник. Київ, 2008, 84с.